RESEARCH REVIEW JOURNALS
Volume-03
Issue-09
September-2018

ISSN: 2455-3085 (Online)
RESEARCH REVIEW International Journal of Multidisciplinary
www.rrjournals.com [UGC Listed Journal]

भारतीय संस्कृति : संज्ञा अने स्वरुप

भरत जी. वांझा

आसी. प्रोफेसर, श्री एम. जे. गोरिया महाविद्यालय, जाम–खंभाळिया

"जे धर्म सदाचारी जीवन उपर भार मूके छे, जे धर्मनो पायो जीवननी पवित्रता छे अने अे जेनुं शिखर जीवमात्र प्रत्येनो प्रेम छे ते धर्म जगतनां सर्व बंधनोमांथी मुक्ति अपावी शके छे."

मानवीना उदयकाळथी संस्कृतिनो आरंभ थयो होवानुं मनाय छे. विश्वना दरेक देश–प्रदेश अने जातिने पोतानी आगवी संस्कृति छे. परिणामे विश्वमां अेक नहीं पण अनेक रंग रसयुक्त संस्कृतिओ अस्तित्व धरावे छे, परंतु विश्वनी आ सर्व संस्कृतिओमां जूनामां जूनी संस्कृति कई ? आ प्रश्ननो जवाब आपवो आजे अधरो थई पडयो छे. त्यारे अेक वातनुं आपणे चोक्कस आश्वासन लई शकीअे के "भारतीय संस्कृति" अे विश्वनी जूनामां जूनी संस्कृतिओमांनी अेक छे. अे नक्कर वास्तविकता विश्वअे स्वीकारवी ज रही.

साचो धर्म हृदयनी कविता छे. धर्म अेटले सिद्धांतो, मतवादो के बौद्धिक वाद्यविवाद नहीं, परंतु धर्म अेटले अनुभूति. धर्म अने संस्कृति बन्ने अलग नथी, परंतु धर्म अे संस्कृतिनो ज अेक अंश छे. संस्कृतिने टकावी राखवामां धर्म पण महत्त्वनो भाग भजवे छे.

क्षणे क्षणे परिवर्तन पामता जतां आ विश्वमां हरीफाईनी हरणफाळ भरतो मानव दिवसे दिवसे लागणीहीन संवेदनाविहीन बनतो जाय छे. आधुनिक ग्लोबलाईझेशन अने कोम्प्युटर युगमां विश्व ज्यारे दिन – प्रतिदिन नानुं बनतुं जाय छे अने अेकवीसमी सदीमां प्रगतिनां पगथियां चडतो जतो मानव आजे अेकलतानो अहेसास करवा लाग्यो छे त्यारे तेने बळ, प्रेरणा तथा प्रोत्साहन आपनार जो कोई परिबळ होय तो तेनो धर्म अने संस्कृति छे, जे माणसने खरा अर्थमां मानव बनावी राखे छे. दरेक मानव पोताना धर्म संस्कृतिने टकाववानो – प्रसरावनो प्रयत्न करतो रहे छे. कारण के धर्म जीवनथी अलग नथी. जीवन अे ज धर्म छे. धर्म विनानुं जीवन मनुष्य जीवन नथी, परंतु पशुजीवन समान छे. धर्म विशे गौतम बुद्ध कहे छे के,

देशनां धर्म, साहित्य, मानवमूल्यो अने आदर्शोना संचयनुं नाम संस्कृति. आथी ज कहेवायुं छे के कोईपण देशनी संस्कृति विशे जाणवुं होय तो सौ प्रथम अे देशनुं साहित्य वांचवुं. कारण के आ साहित्यनुं सर्जन करनार साहित्यकार आखरे तो कोई संस्कृति साथे जोडायेलो होय छे. आथी जाण्ये–अजाण्ये पण अे साहित्यने पोताना जातीय संस्कारोथी रंगी दे छे. साहित्यमां जे ते देशनी संस्कृतिनुं प्रतिबिंब अवश्य पडवानुं. आम साहित्य अने संस्कृति बन्ने परस्पर जोडायेली बाबत छे. कोईपण देश–प्रदेश के जातिनी संस्कृति जेटली उच्च अेटलुं ज अेनुं साहित्य पण उच्चकोटिनुं होवानुं. भारतवर्षना रामायण अने महाभारत जेवा वैश्विक स्तरे स्थान पामेलां महाकाव्यो परथी भारतीय संस्कृतिनी गरिमानो ख्याल आवे छे.

विश्वयुद्धोमां मोटापाये थयेली मानव खुवारीथी समग्र दुनियाना विद्वानोने मानवजातना अस्तित्वनी अनिश्चितताना प्रश्नो मुंझववा लाग्या. आ प्रश्नोनो साहित्यमां पण पडधो पडयो. जेना परिणाम स्वरुपे अस्तित्ववाद, अतिवास्तववाद, असंगतिवाद, प्रतीकवाद, कल्पनवाद, आधुनिकतावाद जेवी अनेक विचारधाराओ – संज्ञाओ अस्तित्वमां आवी अने तेना विशे विचारणा शरु थई. भारतीय साहित्यमां अने गुजराती साहित्यमां पण आ संज्ञाओना संदर्भमां विवेचनात्मक विचारणा शरु थई. सांप्रत समयमां भारतीय साहित्य अने गुजराती साहित्यमां नारीचेतना, दलितचेतना, देशीवाद, भारतीयता जेवी नवी संज्ञाओ – विचारधाराओ अस्तित्वमां आवी रही छे. भारतीय संस्कृतिनी आबोहवामां श्वास लेनारा आपणे भारतीयता विशे बहु अल्प ज्ञान धरावीअे छीअे. पाश्चात्य साहित्यनी संज्ञाओना प्रमाणमां भारतीयता जेवी संज्ञाओ विशे भारतीय साहित्य अने गुजराती साहित्यमां खूब ज अल्प प्रमाणमां चर्चा करवामां आवी छे. गुजराती विवेचनात्मक साहित्यना संदर्भमां भारतीयता जेवी संज्ञा विशे डॉ. नरेश वेद जेवा संनिष्ठ अभ्यासीना थोडा लेखो अने अन्य बे चार लेखो सिवाय आ संज्ञाने स्पष्ट करे अे प्रकारना अभ्यास लेखो प्राप्त थता नथी. आ संज्ञा विशे ऊंडाणथी अने गंभीरताथी विचारीअे छीअे त्यारे तेना आंतर बाह्य स्वरुपनी संकुलतानो ख्याल आवे छे. आ संज्ञा आधुनिकतानी संज्ञा जेटली ज संकुल अने विस्तृत छे. वळी तेना मूळिया पण अेटला ऊंडा ऊतरी गया छे के तेनो ताग लेवा जईअे त्यारे अनेक प्रश्नोनो सामनो करवो पडे छे. सौ प्रथम तो जेने आपणे "भारतीयता" कहीअे छीअे अे शुं छे ? भारत देशने भारतीयता साथे केटलो अने केवो संबंध रह्यो छे ? भारतीय नागरिक अने भारतीयता अेकबीजाना आधार – आधेय छे ? भारतीयता अने राष्ट्रीयता वच्चे कोई अंतर खरुं ? भारतीयता शुं कोई धर्म के संप्रदाय छे ? भारतीयता शुं कोई विचारधारा छे के दृष्टिकोण छे ? भारतीयता, आधुनिकता अने पश्चिमीकरण अेकबीजानी विरोधी संज्ञाओ छे ? भारतीयता शुं कोई जीवनरीति के विचारसरणीनी द्यौतक संज्ञा छे ? भारतीयताने शुं सांप्रत भारतना भौगोलिक सीमाना संदर्भमां ज

© RRIJM 2015, All Rights Reserved

समजावी शकाय ? भारतीयता भावनात्मक ख्याल छे के भौगोलिक ख्याल छे ? भारतीयतानो भारतीय संस्कृति, सभ्यता, ईतिहास, भाषा – परंपरा अने धर्म साथे केटला अंशे सांकळी शकाय ? भारतीयतानी ओळख माटे अेवां कोई लक्षणो के वलणो चींधी शकाय ? सामाजिक, सांस्कृतिक, आ□यात्मिक, तात्त्विक, राजकीय, भौगोलिक, कलाकीय, साहित्यिक आदि परिप्रेक्ष्यमां भारतीयताने तपासीअे छीअे त्यारे तेनुं केवुं बृहद् स्वरुप ऊपसी रहे छे ? आ प्रकारना अनेक प्रश्नोने भारतीयतानुं स्वरुप स्पष्ट करतां अहीं तपासवा जरुरी लागे छे. परंतु आ बधा प्रश्नोना उत्तरो आपवा सरळ नथी, कारण के भारतीयता अे बहुपरिमाणी, बहुअर्थी अने विवादास्पद सम्प्रत्यय छे.

भारतीयतानो ख्याल विशाळ होवाथी तथा व्यापक फलक पर विस्तरेलो होवाथी तेना विशे सामान्य लोकोमां ज नहीं परंतु विद्वानोमां पण भिन्न भिन्न मतमतांतरो प्रवर्तता रह्या छे.

भारतमां विभिन्न भाषाना विद्वान साहित्यकारो, चिंतको, विवेचको, धार्मिक अने राजकीय नेताओअे भारतीयताने संज्ञाबद्ध करवाना प्रयत्नो कर्या छे. जेमां केटलाक प्रयत्नो आवकारदायक छे तो केटलाक प्रयत्नो खरा अर्थमां भारतीयतानी संज्ञाने योग्य दिशामां व्याख्यायित करता सराहनीय प्रयत्नो छे. अलबत्त आ प्रयत्नोमां तेमने राजकीय, सामाजिक के धार्मिक परिबळोनी मर्यादा नडी छे. छतां पण अनेक अडचणो, मुश्केलीओ अने मर्यादाओथी शकय अेटला पर रहीने योग्य दिशामां केटलुंक चोक्कस अने नक्कर कही शकाय अेवुं काम विद्वानोअे कर्युं छे.

विविध विद्वानोना वारंवारना प्रयत्नो छतां चोक्कस निश्चित माळखामां भारतीयतानी व्याख्याने गोठवी शकाती नथी. कारण के भारतीयता अे बहुअर्थी, बहु परिमाणी संज्ञा छे. आम छतां अही आपणे आ संज्ञानी साथे संकळायेल विभिन्न अर्थो, अ□यासो अने परिमाणोने तपासीने आ संज्ञाने स्पष्ट करवाना प्रयास करीअे.

भारतीय संस्कृतिना भारतीय साहित्य, भारतीय दर्शनो, भारतीय धर्मभावना, भारतीय शिक्षण, भारतीय संगीत, भारतीय नृत्य, भारतीय कळाओ, भारतीय राज्यतंत्र, आ□यात्मिकता, चिंतन, मानवेतर सृष्टि साथे प्रेम संबंध ईत्यादि धटकोना अभ्यास द्वारा भारतीयताने समजी शकाय.

भारत जेवा विशाळ देशमां अनेकतामां अेकता रहेली छे. भारत बिनसांप्रदायिक देश छे. तेथी अनेक धर्म पाळता लोको अहीं छे. जेमां हिन्दु, मुस्लिम, खिस्ती, पारसी, शीख, जैन, बौद्ध जेवा अनेक धर्मना अनुयायीओ जोवा मळे छे. अेक हिन्दु धर्ममां पण स्वामिनारायण संप्रदाय, कबीरपंथी, बीजमार्गी, नाथपंथी, वैष्णवमार्गी, पुष्टिमार्गी, उमापंथी, दासपंथी, गेबीपंथी, शैवपंथी, भागवत संप्रदाय, शाकत संप्रदाय, पाशुपल संप्रदाय, बारमती संप्रदाय, प्रणामी संप्रदाय, सौर संप्रदाय, वल्लभ संप्रदाय, पीराणापंथी अेवा अनेक संप्रदाय तथा तेमां पण पेटा विभाग जोवा मळे छे.

अढारे वर्णना लोको अहीं छे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य अने शुद्र अेवा चार वर्णमां पण अनेक ज्ञाति अने पेटाज्ञातिओ जोवा मळे छे. अनेक प्रांतो अने प्रदेशोमां तथा जुदी जुदी भाषाओमां वहेंचायेला अने जुदी जुदी रहेणीकरणी, पोषाक अने नोखानोखा रीतरिवाज प्रमाणे जीवता देवदेवीओनी पूजा थती होय छे. विविध वर्ण प्रमाणे कर्ममां वहेंचायेलो आ देश छे.

आटली बधी विविधताओ होवा छतां अेकताना तांतणे बंधायेली भारतीय प्रजा अने तेनी बिनसांप्रदायिकता अे भारतीयताने समजवानी चावी छे.

भारतीय प्रजानो प्रकृतिप्रेम, मानवेतर सृष्टि साथेनो प्रेमसंबंध, ज्ञान, संयम, भक्ति, कर्मफलत्याग, गुरु – शिष्य संबंध, चार आश्रम, चार पुरुषार्थ, अहिंसा, बलोपासना, मूर्तिपूजा, प्रतीको, मृत्युविचार, अवतार, कल्पना, अद्वैतनुं अधिष्ठान ईत्यादि द्वारा पण भारतीयताने पामी शकाय.

"भारत" संज्ञानो अर्थ अने भारतीयता साथेनो तेनो संबंध जाण्या पछी "भारतीय कोण" आ विशे विचारीअे छीअे त्यारे तेनी अर्थसंकुलताने लीधे "भारतीय" अेटले शुं ? आ प्रश्ननो जवाब आपवो अधरो लागे छे. खूब व्यापक फलक पर विस्तरेला आ शब्दना अर्थने विविध विद्वानोअे पोतानी बुद्धिमता प्रमाणे व्याख्याबद्ध करवाना प्रयत्नो कर्यो छे.

"भारतीयता" भारतीय प्रजा माटे अेक जीवन पद्धति छे, अेक दृष्टिकोण छे. भारतीय संस्कृति अने जीवन पद्धतिने भारतीयता साथे सीधो संबंध छे. तेवी भारतीय व्यक्तिने ओळखवा माटे आपणे कही शकीअे के भारतीय संस्कृतिनां सोळ संस्कारोमां माननारी–पालन करनारी, धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष अे चार पुरुषार्थो तथा आनंद, सौन्दर्य अने नीतिनुं आचरण करनारी, ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम अने संन्यासाश्रम अे चारेय आश्रम प्रमाणे जीवन जीवनारी, माता, पिता, गुरुने देवतृल्य गणी तेना प्रत्ये पूज्यभाव धरावनारी, मातृभूमिनुं गौरव अने तेनी रक्षाकाजे आत्मबलिदान आपवा तत्पर होय अेवी व्यक्तिने भारतीय कही शकाय.

आम भारतीय धर्म अने संस्कृति तथा संस्कारिताने उजागर करनार कोईपण माणस पछी ते जन्मे भारतीय होय के नहोय पण कर्मे भारतीय साबित थाय, तेना लोहीमां तथा अणुअे अणुमां देशप्रेम अने भारतीयता सभरे भरेली होय ते व्यक्ति खरा अर्थमां भारतीय छे.

भारतीयतानो प्रगाढ सम्बन्ध भारतीय संस्कृति साथे रह्यो छे. तेथी आ संज्ञानो सांस्कृतिक सन्दर्भ तपासतां संस्कृति अेटले शुं ? भारतीय संस्कृतिनां परिचायक अेवां लक्षणो – वलणो कयां कयां छे ? संस्कृति अने भारतीय संस्कृति विशे विभिन्न विद्वानोअे केवां केवां मंतव्यो व्यक्त कर्यां छे ? आ प्रश्नोनी विस्तृत छणावट भारतीयतानी विभावनाने सुस्पष्ट करवामां सहायरुप थई शके तेम छे. तेथी अहीं आपणे

© RRIJM 2015, All Rights Reserved

भारतीयताना सांस्कृतिक संदर्भने तपासता आ बधा मुद्दाओनी साधार चर्चा करीशुं.

संस्कृति : संज्ञा अने स्वरुप :

"भारतीयता" भारतीय संस्कृति साथे प्रगाढपणे जोडायेला विभाव छे. भारतीय संस्कृतिने पूरेपूरी समजवा माटे सौ प्रथम आपणे "संस्कृति" : संज्ञा अने स्वरुपने समजवुं आवश्यक छे. विभिन्न भारतीय अने पाश्चात्य विद्वानोअे संस्कृति विशे पोतानां मंतव्यो रजू कर्यां छे.

"समाजना सभ्य तरीके जे संकुल विशिष्टतानुं अेकम सर्जे छे अेनुं नाम संस्कृति. जेमां आखुं सामाजिक ज्ञान, मान्यताओ, कला, नैतिक भावनाओ, कायदो, रुढि, विशिष्ट शक्तिओ अने देवभावनानो समावेश थाय छे." – टेईलर

"आपणां वलणो, मान्यताओ, चिंतन, निर्णयो अने मूल्यांकनो, आपणी संस्थाओ – राजकीय, धार्मिक, आर्थिक तथा कायदा विषयक : आपणा नैतिक तथा व्यवहारनां धोरणो, आपणां पुस्तको, यंत्रो, विज्ञान शाळाओ अने दार्शनिको : आ बधा ज अने बीजां पण तत्त्वो अने व्यक्तिओ निराळा, तेमज विविध संबंधोमां संस्कृतिने रचे छे." – गोल्डन वाईझर

"कोईपण मानव समूहना आचारो अने विचारोना सरवाळा करतां कंई ओछुं नहीं तेम वधु नहीं ते संस्कृति" – विझलर

"संस्कृति अेटले मानवीनुं सकलकार्य – All that is artificial जेमां यंत्रो अने ओजारो तेमज जीवननां सर्व वलणो आवी जाय, जे मानवीअे विकसाव्या होय अने पेढी दर पेढी वारसामां उतरी आव्या होय." – फोलसम

"मानवीना पार्थिव अने आ□यात्मिक जीवनना परंपरागत उतरी आवेलां तत्त्वो अेटले संस्कृति" – सेपीर

"आपणा आदर्शो, प्रवृत्तिओ अने प्रार्थिव सिद्धिओनो सरवाळो अेनुं नाम संस्कृति." – वोलीस

आदिकाळमां मानवीनी जीवन विधिथी संस्कृतिनो उद्‌भव थयो. ते पछी जेम – जेम मानवनो विकास थतो गयो, मान्यताओ, आस्थाओ, प्रयासो अने परंपराओ स्थापित थवा लागी. आ बधा पण संस्कृतिना आधारभूत अंग बनी गया. संस्कृति मानवीनी जीवनविधिओने अे समाज – स्वीकृत आदर्शोथी परिचय करावी नियंत्रित करवा लागी. सामाजिक व्यवस्था स्थापित करवा माटे संस्कृति मानवीने समाजना अेक विशेष ढांचामां ढाळी दे छे. संस्कृति मानवीना स्वभाव अने आचरणने निर्धारित नियमोना आधार पर अेक विशिष्ट दिशामां विकसित करे छे. संस्कृतिना विषयमां अे पण सत्य छे के ते कोई मानवीना प्रयासोनुं फळ नथी. ते कोई अेक काळनुं प्रतीकूळ पण नथी. संस्कृति तो अेक अविरत धारा छे. जेमां युग युगनी मान्यताओ सामेल होय तेनो ते विकास करती रहे छे. जीवनसंबंधी प्रत्येक विषयोनो समावेश संस्कृति अंतर्गत आवे छे. अे दृष्टिअे संस्कृतिनो अेक निश्चित विस्तार बतावी शकवानुं कपरुं छे. आम छतां कही शकाय के संस्कृतिनुं क्षेत्र समाज होय छे. तेनो विस्तार विशद, विस्तृत अने सामाजिक होय छे. संस्कृतिनो सीधो संबंध अेक देश, जाति या कोई विशिष्ट समाज अथवा जन समुदायमां प्रचलित धार्मिक आस्थाओ, प्रवृत्तिओ, विचार–धाराओ, रुचिओ, व्यवहारो, स्वभाव, रीत–रिवाज अने रहेवानी ढब साथे होय छे. संस्कृतिना वर्तुळमां त्यानी दार्शनिक, धार्मिक, सामाजिक, साहित्यिक अने कलात्मक मान्यताओनां तत्त्वो आवी जाय छे. भारतीय परंपरा मुजब संस्कृतिना पांच अवयव छे. धर्म, दर्शन, ईतिहास, वर्ण तथा संस्कार आ तत्त्वो खास करीने धार्मिक अनुष्ठानो या उत्सवोना अवसर वखते प्रगट थाय छे.

आ रीते संस्कृति मानवीना सुसंस्कृत संस्कारो, आदर्श विचारो अने कमनीय कळाओनी अभिव्यक्ति छे. ते मानवजीवनना अे बधां तत्त्वोना समूहनुं नाम छे जे धर्म अने दर्शनथी शरु थई कला–कौशल, समाज तथा व्यवहार वगेरेमां पूर्ण थाय छे. आ तत्त्वोनी समग्रताने ज संस्कृतिनी संज्ञा आपी शकाय. संस्कृति अंतर्गत मानवीना व्यक्तिगत जीवनथी मांडी, समाजमां तेना समस्त कार्य–कलापो अने आचरणनी गतिविधिओ आपी जाय छे. संस्कृतिनुं अेक अंग "जीवन–दर्शन" होय छे. तेना अंतर्गत अे संस्कृतिमां मानवीय आदर्शो, सद्‌गुणो, मान्यताओ अने राष्ट्रीय मूल्योनुं प्रस्थापन करी शकाय छे.

भारतीय संस्कृति

संस्कृति विशेना विभिन्न विद्वोनानां मंतव्यो परथी "संस्कृति" नी संज्ञा अने स्वरुप विशे स्पष्ट थई शकाय छे. संस्कृतिनां उद्‌भावक अने पोषक परिबळो छे देशनी भौगोलिक, सामाजिक, प्राकृतिक परिस्थिति. अर्थात् प्रत्येक देशनी संस्कृति आगवी अने अलायदी होय छे. प्रत्येक देशनी संस्कृतिनां लक्षणो जुदां जुदां होय छे. अे दृष्टिअे जोईअे तो भारतमां आर्योना आगमनथी आर्य संस्कृतिनो प्रारंभ थयो. आपणी प्राचीन आर्य संस्कृति भारतीय संस्कृति तरीके प्रचलित थई छे.

ज्ञानोपासना – ज्ञान विशेनो ख्याल :

भारतीय संस्कृति अेक महान अने विशेष धटना छे. अभेदमां भेद अने भेदमां अभेद अे भारतीय संस्कृतिनुं स्वरुप छे.

"भारतीय संस्कृतिमां अंधश्रद्धाने स्थान नथी. बधे ज विचारोना महिमानुं ज्ञान करवामां आव्युं छे. वेदने भारतीय संस्कृतिनो पायो गणवामां आवे छे. परंतु वेद अेटले शुं ? वेद शब्दनो अर्थ ज्ञान अेवो थाय छे. ज्ञान भारतीय संस्कृतिनो आधार छे, ज्ञान पर ऊभी थयेली आ भव्य संस्कृति छे." भारतीय संस्कृति गगन जेवी विशाळ अने सागर जेवी अताग छे.

"काळ अनंत छे अने ज्ञान अनंत छे. नवुं नवुं ज्ञान उदय पामशे अने भारतीय संस्कृति अे ज्ञाननो सत्कार करवा सौ पहेली ऊभी रहेशे. भारतीय संस्कृतिने ज्ञानथी वधु पवित्र बीजुं कंई ज लागतुं नथी.

धर्म अने कर्मनो महिमा :

© RRIJM 2015, All Rights Reserved

"भारतीय संस्कृति दरेक डगलुं बुद्धिपूर्वक मांडवानुं कहे छे.

विचार करीने वर्तो, जोईने डग मांडो, गाळीने पाणी पीओ."

भारतीय संस्कृति क्षितिज पर देखाता भव्य, दिव्य, नव्य विचारोने ग्रहण करशे. भारतीय संस्कृति स्थाणुनी स्थाणु संस्कृति नथी. ते गतिशील छे, आगळ वधनारी छे, ते कदी अटकशे नहीं.

भारतीय संस्कृति समाजने महत्त्वनो गणे छे. व्यक्ति समाज माटे छे. व्यक्ति अेटले माया अने समाज अेटले सत्य छे. आपणे समाज माटे छीअे, मानवजाति माटे छीअे, आ सहु प्राणीमात्र माटे छीअे. पत्थर अेमने अेम पडयो होय तो अेमनुं महत्त्व नथी. पण ते जो ईमारतमां संयमपूर्वक गोठवाशे तो अे अमर थई जशे, अेने महत्त्व मळशे. आपणे आ समाजनी ईमारतमां योग्य रीते गोठवाई जवानुं छे अने त्यां शोभी रहेवानुं छे.

सामाजिक समानता :

ज्ञान बे प्रकारनुं छे. अेक आ□यात्मिक अने बीजुं विज्ञान. काम सारुं थवा माटे आ बन्ने हाथनी आवश्यकता छे. आ□यात्मिक ज्ञान अेटले ज अद्वैत, समग्र मानवजाति मारी छे. आ बधा मारा ज बांधवो छे. अने अेमनी सेवा करवा माटे मारे विज्ञान जोईअे छे, आवी जे द्दष्टि छे ते ज्ञान–विज्ञानात्मक दृष्टि कहेवाय.

बधां शास्त्रोनुं मुख्य शास्त्र समाजशास्त्र छे. अेटले ज भारतीय संस्कृति अद्वैतनुं शास्त्र आगळ धरीने प्रगति करवानी वात करे छे. समाजमां सौने सुख मळे, सहु ने ज्ञान मळे, सहुने पेट भरीने खावा मळे, पहेरवा कपडा मळे, बधाना विकास माटे तक ऊभी थाय. कोई कोईने हीणुं न पाडे. सबळो दुबळाने नीचोवे नहीं, बीजाने गुलाब न बनावे, पोतानी हवेलीओ ऊभी करीने बीजाना धरनी होळी न करे. आपणे जीववा माटे बीजाने न मराय.

संयम :

संयम भारतीय संस्कृतिनो आत्मा छे. अेम कही शकाय के भारतीय संस्कृति संयम पर रचायेली छे. जीवनमां संयम जोईअे. संयम विना आपणा हाथे उत्तम कार्य थशे नहीं.

संयम तुच्छ नथी. अे विकास माटे छे, समाजना हित माटे छे. जो आपणे संयम नहीं पाळीअे तो आपणुं काम बराबर थशे नहीं. काम बराबर नहीं थवाथी समाजने नुकशान थशे. आपणे मात्र आपणा पोताना माटे नथी. आपणे समाज माटे छीअे, अेनुं भान आपणने होवुं जोईअे. आ आपणो देह, आ आपणुं जीवन समाजनुं छे. आपणुं पोषण आखी सृष्टि करी रही छे. सूर्य प्रकाश आपी रह्यो छे. मेध पाणी आपी रह्यो छे. वृक्ष फळफूल आपी रह्या छे. खेडूत अनाज आपी रह्यो छे. वणकर वस्त्र आपी रह्यो छे. आपणे आखी सजीव–निर्जीव सृष्टिनी सेवामां अर्पण करवुं अे आपणुं काम छे. आ जीवन अेमने सेवा द्वारा अर्पण करवानुं छे.

संयम अेटले शरणागति के आज्ञाकारी बनवुं अेम नहीं. संयम अेटले नबळाई नहीं, संयम अेटले सामर्थ्य. संयम जीवनना विकास माटे छे. संयम आपणा हाथे अनंत सेवा थाय अे माटे छे. संयम समाजमां वधु आनंद आवे, वधु संगीत आवे अेटला माटे छे. संयम अे सार्वभौम बाबत छे.

कर्मफलत्याग :

"भारतीय संस्कृति जय–पराजय, सिद्धि, असिद्धि, सफळता – निष्फळता, यश–अपयश सामे □यान आपती नथी. समुद्रनां मोजां उपर उछळे छे अने नीचे पडे छे. समुद्र उपर उछळतो अने नीचे पडतो किनाराने अडे छे. समुद्रमां भरती आवे छे, ओट आवे छे. पण तेनी धीरगंभीर गर्जना कयारेय अटकती नथी. अेनुं कर्म चाल्या करे छे, जीवन के मरण, संपत्ति के विपत्ति, दास्य के स्वातंत्र्य, जय के पराजय अे बधा तरफ □यान न आपता सतत □येय तरफ गति करवानी. चारित्र्य अे वात मुख्य छे. मारो पोतानो विकास अे मुख्य बाबत छे. हु अेना माटे छुं जय–पराजयना मोजा साथे लडतो हुं आगळ वधीश. जीतथी धेलो नहीं थाउं. हुं मारुं कर्म हाथमां लईने आगळ वधतो रहीश. भारतीय संस्कृति केवळ विजयनुं तत्त्वज्ञान करती नथी. जो ते केवळ विजयना तत्त्वज्ञान पर ऊभी होय तो ते दुनियाना मात्र अडधा ज अनुभवो पर ऊभी छे. अेम गणाशे. तुं हंमेशा सुखना स्वर्गमां रहीश अेवी लालच भारतीय संस्कृति आपती नथी. विजयनो छाक राखीश नहीं. पराजयथी हताश अने दुःखी थईश नहीं. भारतीय संस्कृतिनो आ महान संदेश छे. जय–पराजयना ख्यालो तोडता, भेदता आपणे आगळ वधवानुं छे. विजयना अने पराजयना साक्षी बनवानुं. ईसुने क्रोस पर लटकवानो समय थयो छतां ते महापुरुषे कह्युं, "प्रभु, जेवी तारी ईच्छा ! " कर्म करता फांसी मळे के सिंहासन मळे, फूलहार मळे के यातना मळे, यश मळे के अपयश मळे मारो आत्मा मलिन थशे नहीं. आ साचा कर्मवीरनी श्रद्धा छे. अेने अदृष्टि फळ देखातुं होय छे. अंते सत्यनो विजय थवानो छे अे वात अेने स्पष्ट देखाती होय छे. पण विजयना नगारा वगाडीश नहीं अने पराजयनां रोदणां रोईश नहीं. बन्ने पर सवार थईने, निश्चित बनीने, सदैव कर्म करतो रहे अेमां तन्मय थई जा. अे ज तारो मोक्ष, अे ज पूजा, अे ज साचो अने महान धर्म, आ बधुं भारतीय संस्कृति कही रही छे."

गुरु–शिष्य संबंध :

भारतीय संस्कृतिमां गुरुभक्ति अे अेक अत्यंत मधुरकाव्य छे. गुरु अेटले केवळ शिक्षक नहीं, केवळ आचार्य नहीं. शिक्षक आपणने ज्ञानना आंगणामां लावे छे पण गुरु आपणने ज्ञानना गर्भागारमां लई जाय छे. जे ते □येयभूत ज्ञान साथे गुरु आपणने अेकरुप करी दे छे. ज्ञान साथे तन्मय थयेला गुरु शिष्यने पण समाधिमां पहोंचाडे छे. गुरु अेटले उछळतो

© RRIJM 2015, All Rights Reserved

ज्ञानसागर ! गीतामां ज्ञानार्जनना प्रकारो कह्यां छे अे ज्ञान तुं प्रणाम करीने, वारंवार प्रश्न पूछीने, सेवा करीने प्राप्त करी ले. गुरु पासेथी ज्ञान मेळववा माटे प्रणाम अने सेवा अे बे ज मार्गो होय छे. नम्रता अे ज्ञाननो खरो प्रारंभ छे. गुरु पासे शिष्य खाली मन लईने जाय छे. कुवामां पारावार पाणी छे. पण जो वासण नीचुं नहीं नमे तो तेमां अे अनंत पाणीमांथी अेक टीपुं पण आवशे नहीं. अे ज प्रमाणे ज्ञानना जे सागर होय छे तेमनी पासेथी ज्यां सुधी आपणे नमीशुं नहीं, अेमना पग पासे चूपचाप बेसीशुं नहीं त्यां सुधी आपणने ज्ञान मळशे नहीं. भरवा माटे वळवुं पडे, वधारवा माटे नमवुं पडे.

चार पुरुषार्थ :

भारतीय संस्कृतिमां धर्म, अर्थ, काम अने मोक्ष अे चार पुरुषार्थ प्राप्त करवानी वात पर भार मूकायो छे. भारतीय संस्कृति अेक ज वात पर भार मूकती नथी. ते व्यापक छे, अेकांगी नथी. भारतीय संस्कृति दीनता–निराशाना गाणा गानारी संस्कृति नथी. भारतीय संस्कृति पैसाने वमनवत गणती नथी. अर्थ अे पुरुषार्थनी वात छे. हृदय, संपत्ति त्याज्य नथी. प्रयत्नपूर्वक द्रव्य भेगुं करो. संपत्ति मेळवो. भारतीय संस्कृतिने संपत्तिनो छोछ नथी. भारतीय संस्कृति संपत्तिने पचावनारी संस्कृति छे. जे वात संपत्तिनी ते ज कामोपभोगनी. भारतीय संस्कृति कामने मानवतुं स्थान आपे छे. संपत्ति पवित्र छे, काम पण पवित्र छे. माणसे अर्थ अने काम प्राप्त करवा जोईअे. संपत्ति मेळववी जोईअे, अने तेनो सारी रीते उपभोग पण लेवो जोईअे. अहीं कामनो अर्थ मात्र रतिसुख अेटलो ज नथी. काम अेटले उपभोग, सुखपोभोग काम अेटले विषयसुख, पंचेन्द्रियोनुं सुख, पंच विषयोनुं सेवन–काम शब्दने आवा व्यापक अर्थमां लेवो जोईअे.

चारवर्ण :

भारतीय समाज व्यवस्थाने सुदृढ रीते चलाववा माटे समाजने चार वर्णोमां वहेंचवामा आव्यो. आ चार वर्णोमां ब्राह्मण, क्षत्रिय, वेश्य अने शुद्ध अे दरेक वर्णने योग्यता मुजबनां काम सोपवामां आव्यां. आम कामनी वहेंचणी माटे आ वर्णव्यवस्था अमलमां आवी हती, परंतु समय जतां आ वर्ण व्यवस्थाअे रुढिचुस्त ज्ञातिओनुं स्वरुप धारण करी लीधुं. ब्राह्मणो सौथी ऊंचो वर्ण गणाता. तेओअे विद्याभ्यास अने धार्मिक विधि–विधानो तथा कर्मकांडो करवानी जवाबदारी सोंपाई, क्षत्रियोअे राज्य चलाववुं तथा दुश्मनो सामे युद्ध करी प्रजानुं रक्षण करवुं अे काम सोंपायुं. वैश्य वेपार करे अने क्षुद्रो अे उपरना त्रणे वर्गोनी सेवाचाकरी करे अेवुं काम वहेचायुं. परिणामे ऊंच नीचना भेदभाव अमलमां आव्या. अस्पृश्यता जेवुं कलंक समाजमां व्यापी गयुं. धर्मना नामे वाडाओ शरु थया. ऊंच नीचना भेदभावना लीधे हिंदु गणाती शुद्ध जाति मंदिरमां प्रवेशी न शकती. पूजा, पाठ न करी शकती. आम वर्णव्यवस्था द्वारा समाजमां भागला पडया. आ व्यवस्थाना लीधे आजे पण भारतीय समाज अनेक ज्ञातिओमां छुटो छुटो वहेंचायेलो छे. आम वर्ण व्यवस्थाथी फायदा ओछा थया ने नुकशान वधु थयुं. छतां चार वर्णोअे भारतीय संस्कृति अेक विशिष्ट लाक्षणिकता छे.

जीवन अे कुदरतनी महामूली मूडी – अमूल्य भेट गणाय छे. आ जीवनरुपी बागने सुगंधी बनाववा माटे माणसे धर्म अने संस्कृति रुपी फूलो खीलव्यां. दुनियाना कोई पण छेडे वसता मानवना पोताना अंगत ख्यालो, भावो, मूल्यो होय ज छे. आ मूल्यो अे संस्कृति छे. विश्वनी अन्य प्रजाओनी जेम भारतीय प्रजाने पण अजोड कही शकाय अेवो भव्य सांस्कृतिक वारसो मळेलो छे. जेना प्रत्ये दरेक भारतीयताने आदर छे. भारत अने भारतीयता अे आपणुं गौरव छे. भारतीय संस्कृति हृदय अने बुद्धिनी पूजा करनारी संस्कृति छे. उदार भावना अने निर्मळ ज्ञानना संयोगथी जीवनमां सुंदरता लावनारी संस्कृति छे. ज्ञान विज्ञानने सहदयता साथे जोडीने संसारमां मधुरता प्रसरावनारी आ संस्कृति छे. भारतीय संस्कृति अेटले कर्म–ज्ञान–भकितनो जीवंत महिमा. आवां जीवनमूल्यो अने भाव – भावनोओ द्वारा आपणी भारतीयता धडायेली छे.

आपणी आ□यात्मिकता अने परंपरागतता, निरंतरता अने अखंडता, रहस्यमयता अने आनंदमयता, विशाळता अने उदारता, चिरंतनता अने प्राचीनता, सक्षमता अने समानता, तितिक्षा अने सहनशीलता, बिनसांप्रदायिकता अने विश्वबंधुत्व : सत्यम् – शिवम् – सुन्दरम्नी भावना : चार वर्णो, चार आश्रम अने चार पुरुषार्थ, दया, करुणा, ममता, प्रेम, त्याग, बलिदान, वैराग्य, दान, शूरवीरता जेवा उच्च आदर्शो, जन्म, पुनर्जन्म, नसीब, कर्मफळ, पाप – पूण्य, नीति–अनीति, ईश्वर, देशकाळ, तप–त्याग, दान–बलिदान, संयम, शील–सदाचार, कुळ–गोत्र, वंश–कुटुंब, ज्ञाति–धर्म जेवा अनेक विशिष्ट ख्यालो अने ऋणभार मुकित, धर्मे जय पापे क्षय, सुख–दुःख अेक सिक्कानी बे बाजु, अशरणने शरण, आतिथ्य भावना, माता पिता गुरु प्रत्ये आदर भाव, स्वामी निष्ठा, वतनप्रेम, पशु प्रेम, प्रकृति प्रेम, व्यक्तिथी समाष्टि तरफ प्रस्थान जेवां जीवन मूल्यो द्वारा आपणी भारतीयता धडायेली छे. उपरोकत विशिष्ट लक्षणो ज्यां कयांय पण जोवा मळे त्यां भारतीयता अवश्य होवानी ज.

संदर्भ :

१. अर्वाचीन गुजराती साहित्यनी विकासरेखा : धीरुभाई ठककर, पोप्युलर बुक स्टोर, सुरत, आवृत्ति, १९६७
२. ई.स. १९२१ थी १९४० सुधीनी गुजराती अने हिन्दी : अैतिहयमूलक नवलकथाओनो तुलनात्मक अभ्यास भाग–१–२, डॉ. कृष्णकांत कडकिया, कुमकुम प्रकाशन, प्रथम आवृत्ति, १९७८.
३. कार्यवाही सने.१९४८–४९ : रा.ना., शुकल; गुजरात विद्यासभा, प्रथम आवृत्ति, १९५३.

© RRIJM 2015, All Rights Reserved

૫. કાર્યવાહી સને.૧૯૪૮–૪૯ : રા.ના., શુકલ; ગુજરાત વિદ્યાસભા, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૫૦.
૬. કાર્યવાહી સને. ૧૯૫૫ : વિજયરાય વૈદ્ય; ગુજરાત વિદ્યાસભા, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૫૬.
૭. કાર્યવાહી સને. ૧૯૫૬ : ઉપેન્દ્ર છ. પંડયા; ગુજરાત વિદ્યાસભા, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૬૦.
૮. કાર્યવાહી સને. ૧૯૫૮ : ડૉ. મધુસૂદન પારેખ; ગુજરાત વિદ્યાસભા, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૫૬૩.
૯. કાર્યવાહી સને. ૧૯૬૧ : ડૉ. હસિત બૂચ; ગુજરાત વિદ્યાસભા, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૬૩.
૧૦. ગુજરાતીનું વિષયવસ્તુ : પ્રિ. ચૌહાણ, પ્રા. નાયક અને પ્રા. ઠકકર, અનડા બુક ડીપો, અમદાવાદ આ. વર્ષ ૧૯૭૦
૧૧. ગુજરાતી વિષય વસ્તુ : પ્રિ. આકુવાલા, સી. કે.; ભારત પ્રકાશન, અમદાવાદ આ. વર્ષ ૧૯૬૮.
૧૨. ગુજરાતી વિષય વસ્તુનું અધ્યયન : ડૉ. પટેલ, પાઠક, દવે અને ડાભી, બી. એસ. શાહ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૯૯૭.
૧૩. ગુજરાતી નવલકથામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા : ડૉ. સી. એચ. ગાંધી; અભિનવ પ્રકાશન, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૩.
૧૪. "ગ્રંથસ્થ વાઙ્મય" (૧૯૩૭, ૩૫, અને ૪૭ની વાર્ષિક ગ્રંથ સમીક્ષાઓ) અનંતરાય રાવળ; આર. આર. શેઠની કંપની, અમદાવાદ.

© RRIJM 2015, All Rights Reserved